

Alman Hukukunda Hukuka Aykırı İdari İşlemlerin Geri Alınmasında İdarenin Takdir Yetkisi

Das Rücknahmeermessen der Verwaltung bei rechtswidrigen Verwaltungsakten im deutschen Recht

Öğr. Gör. Dr. Ayşe Nur Saldıran*

ÖZ

Hukuka aykırı idari işlemlerin geri alınması, Alman hukukunda geri alma, iptal veya usulün yeniden görülmesi şeklinde eş zamanlı uygulama bulabilen müesseseleri gündeme getirir. Bu müesseselerin ayrımı idari işlemin doğurduğu hukuki neticeler noktasında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda geri alma, öncelikle yükümlendirici ve yararlandırıcı idari işlemler bakımından bir ayrımına konu olur.

Hukuka aykırı yararlandırıcı bir idari işlemin geri alınması genel olarak hukuki güvenlik ilkesinin ve kazanılmış hakların korunması noktasında idarenin takdir yetkisini sınırlandırır. Hukuka aykırı yükümlendirici bir idari işlemin geri alınmasında ise idarenin takdir yetkisi, bu işlemin korunmasındaki hukuki değer veyahut yararın ne olduğu sorusu bağlamında tartışmalıdır. Bu çalışmada da özellikle Alman hukukunda hukuka aykırı yükümlendirici idari işlemlerin geri alınması ve idarenin takdir yetkisinin sınırları değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: *Geri alma, hukuka aykırılık, takdir yetkisi, hukuki güvenlik ilkesi, kanunilik ilkesi*

* Türk Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku Ana bilim Dalı, Dr. Öğr. Gör., ayse.saldıran@tau.edu.tr, <https://orcid.org/0009-0002-3456-4384>.

The Discretion of the Administration to Revoke Unlawful Administrative Acts under German Law

ABSTRACT

The revocation of unlawful administrative acts in German law simultaneously involves legal procedures such as revocation, withdrawal, and the reopening of proceedings. This differentiation between these procedures lays with the legal consequences that they entail. In particular, the consequences regarding revocation are divided into two based on whether the administrative act foresees a burden or a benefit to the recipient.

The revocation of an unlawful beneficial administrative act is generally limited by the principles of the rule of law and the protection of legitimate expectations, thereby restricting the discretion of the administration. In contrast, the revocation of an unlawful burdensome administrative act raises questions about which legal values and interests justify the revoking the administrative act. This paper specifically discusses the revocation of unlawful burdensome administrative acts and the scope of discretion of the administration under German law.

Keywords: *Revocation, unlawful administrative acts, discretionary power, principle of legal certainty, principle of legality*

GİRİŞ

Hukuka aykırı idari işlemlerin geri alınması meselesi, Alman idare hukukunda kanuni düzenlemeye konu olmuş olsa da idare hukukuna hâkim olan hukuki güvenlik ilkesiyle beraber idarenin takdir yetkisinin sınırlarının tartışıldığı bir konu olarak gündeme gelmektedir.

Hukuka aykırı bir idari işlemin geri alınması bir tarafta idarenin kanuniliği ilkesi diğer tarafta ise hukuki güvenlik ilkesi arasındaki çatışmanın konusudur.

Bu temel ilkelerin yarışmasında, yükümlendirici ve yararlandırıcı idari işlemler bakımından da bir ayırım yapmak gerekir.¹ Yararlandırıcı idari işlemlerde, idarenin bilhassa kusuruna dayalı hukuka aykırı işlemi geri alması, genellikle subjektif hak sahibinin kazanılmış hakkı kapsamında mümkün görülmemekte² ve bu bakımdan idarenin takdir yetkisi sınırlanmaktadır.³ Yararlandırıcı işlemler bakımından kazanılmış hakların korunması esası şeklinde somutlaştırılmış bu üstün özel yarar, yükümlendirici idari işlemlerin geri alınmasında ise işlemin konusu itibarıyla gündeme gelmemektedir.⁴

Asıl hukuki mesele, objektif hukuk düzeninde hukuka aykırı bir yükümlendirici idari işlemin korunmasında nasıl bir hukuki yararın bulunduğudır. Bu çalışmada, özellikle bu tür idari işlemlerin geri alınmasına ilişkin esaslar ve idarenin bu konudaki takdir yetkisi ele alınacaktır.

I. Hukuka Aykırı İdari İşlemlerin Geri Alınması

Hukuka aykırı idari işlemlerin geri alınması hususu Alman İdari Usul Kanunu'nda (VwVfG) açıkça düzenlenmiştir. Gerek yasa koyucunun maksadını somutlaştıran gerekse diğer müesseselerle ayırımını tam olarak ortaya koyan Alman Federal İdare Mahkemesi (BVerwG) kararları ve literatürdeki tartışmalara geçmeden önce burada § 48 VwVfG düzenlemesi ele alınabilir:

¹ Yararlandırıcı idari işlemler muhataba bir hak veya hukuken esaslı bir avantaj sağlayan işlemler iken yükümlendirici idari işlemler muhatap aleyhine hukuki sonuç yani dezavantaj doğuran işlemlerdir. Wilfried Erbguth, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, Nomos, Baden-Baden, 2005, s. 95.

² Somut olayda işlemten yarar sağlayan kişi için işlemin korunmasını gerektirecek bir güven oluşmamışsa, güvenin korunması ilkesi uygulanmaz. Ulrich Stelkens/Heinz Joachim Bonk/Michael Sachs, *VwVfG Kommentar*, C.H. Beck, München, 2023, § 48 Rn. 34.

³ Mario Martini, "Die Aufhebung von Verwaltungsakten nach §§ 48 ff. VwVfG – Vertrauensschutz bei der Rücknahme (§ 48 II, III VwVfG)", *JA* 2016, 830-835, s. 830.

⁴ Stelkens/Bonk/Sachs, § 48 Rn. 42.

Düzenleme öncelikle, yükümlendirici yahut yararlandırıcı olduğundan bağımsız olarak, kesinleşen hukuka aykırı bir idari işlemin geri alınması işleminin idarenin takdirinde olduğu hususuna yer vermiştir. Söz konusu takdir yetkisi⁵ aynı zamanda işlemin *ex tunc* (geçmişe etkili) veya *ex nunc* (ileriye etkili) olarak kısmen veya tamamen geri alınması noktasında idareye tanınmış olan seçimlik hak (imkân) şeklindeki bir takdiri de kapsamaktadır (§ 48 I VwVfG).⁶

Düzenlemede ayrıca idari işlemde yarar sağlayan kişinin güveninin korunabilmesi hususuna yer verilmiştir. Bu noktada hukuka aykırı işleme güvenilmiş olması işlemin korunmasında tek başına yeterli değildir. Daha ziyade işlemin konusu bireysel yararın kamu yararı karşısında korunmaya değer üstün bir yarar olarak değerlendirilmesi, idari işlemin geri alınmamasına esas teşkil eder.⁷ Keza yasa koyucu, ilgili düzenlemede özel yararın kamu yararından ne zaman üstün olduğunu ilkesel olarak belirleme yoluna gitmiştir. Burada işlemin geri

⁵ Burada öncelikle idareye, “-ebilir” (*können*) şeklinde tanınmış olan “karara ilişkin takdir yetkisi”nden (*Entschließungsermessen*) bahsedilebilmektedir. Düzenlemede ayrıca geri alma işleminde karar kılan idareye, geri almanın kapsamına ilişkin “seçimlik bir takdir yetkisi” (*Auswahlermessen*) tanınmıştır. Bu bakımdan düzenleme hem işlemin geri alınmaması hususundaki takdir yetkisini hem de kısmen veya tamamen bir geri almanın konu olduğu seçimlik bir takdir yetkisini içermektedir.

⁶ İdare yalnızca geri alma hususunda değil işlemin ne ölçüde geri alınacağı konusunda da takdir yetkisine sahiptir. Bu da kısmi bir geri alma ya da daha üst bir kavram olan kaldırma işleminin konusal veya zamansal açıdan sınırlandırılması anlamına gelir. İdare yeni bir işlem tesis ederek, konusal açıdan bir değişiklik ile işlemi kaldıracabileceği gibi (örneğin 10.000 TL para cezasını 5.000 TL yapmak suretiyle), işlemin zamansal olarak etkisini değiştirerek de (örneğin 2 yıl ihalelere katılmaktan yasaklama işlemini 1 yıla indirmek suretiyle) işlemi kısmen kaldırmış olur. Buna ilişkin ayrıca bkz. Hartmut Maurer, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, C.H. Beck, München 2012, s. 303; Zamansal sınırlamayla alakalı Fransız geleneğine yaklaşan anlayış için ayrıca bkz. Sylvia Calmes-Brunet, “Rechtssicherheit und Vertrauensschutz im Verwaltungsrecht- Ein Vergleich zwischen deutschem und französischem Recht”, *JuS* 2014, 1077-1081, s.1079.

⁷ Calmes-Brunet, s. 1079.

alınması işlemde yarar sağlayan kişi aleyhine ağır zararlar doğuracaksa üstün özel bir yararın mevcudiyetinden bahsedilebilecektir (§ 48 I 2 VwVfG). Bunun istisnası olarak da yarar sağlayanın hile, tehdit veya rüşvet yoluyla ya da idari işleme temel teşkil edecek gerçeğe aykırı veya eksik bir bilgi vermek suretiyle idari işleme etki etmesi; keza yarar sağlayanın hukuka aykırılıktan haberdar olması ya da bundan haberdar olmamasında ciddi bir ihmalinin olması durumları gösterilmektedir (§ 48 II-IV VwVfG). İdari işlemin hukuka aykırılığının açık olduğu ya da hile, tehdit veya rüşvetten kaynaklandığı bu hallerde de işlemin kural olarak geriye yönelik kaldırabileceği hususu düzenlenmiştir (§ 48 II 4 VwVfG). Bu düzenleme ile işlemin hukuki neticeleri bakımından geriye veya ileriye yönelik bir kaldırmayı idarenin takdirine ve hakkaniyet değerlendirmesine bırakan yasa koyucunun, bu durumlarda peşinen bir değerlendirme yaparak idareyi bağlı yetkiyle sınırladığı görülmektedir.

Hükümde ayrıca idari işlemde kusuru olmayan ilgili kişinin özel yararının kamu yararı karşısında üstün bir yarar olarak değerlendirilememesi durumunda işlemin, maddi zararın karşılanması koşuluyla geri alınması gerektiği esasına yer verilmiştir. Buna göre idari işleme güvenen kişinin talebi üzerine, bu güven sonucu uğradığı zarar, idari işlemin devamından elde edeceği yarardan daha fazla olmayacak şekilde telafi edilmektedir. Bu meblağ idare tarafından belirlenmekle beraber, zararın giderilmesi talebi 1 yıllık zamanaşımına tabi tutulmuştur (§ 48 III VwVfG).

Nihayet söz konusu düzenlemeye göre geri almanın § 3 VwVfG anlamında yetkili idare tarafından, hukuka aykırılığın öğrenilmesinden sonraki bir yıl içerisinde gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu sürenin ise hile, tehdit veya rüşvet neticesinde doğmuş bir idari işlem bakımından geçerli olmayacağı da düzenlemede ayrıca belirtilmiştir (§ 48 IV, V VwVfG).⁸

⁸ Türk hukukunda idari işlemlerin geri alınmasıyla ilgili özel bir yasal düzenleme bulunmamakla birlikte, içtihat hukukunda hukuka aykırı idari işlemlerin geri alınmasında, Alman hukukuna benzer şekilde belirli süreler ve koşullar öngörülmüştür. Bilhassa Alman İdari Usul Kanunu'nda belirtilen açık hata, hile, tehdit gibi durumlar Türk hukukunda da idarenin

A. Yükümlendirici Hukuka Aykırı İdari İşlemler Bakımından Geri Almada İdarenin Takdir Yetkisi

Alman Federal İdare Mahkemesinin güncel bir kararı, bir idari işlemin açıkça hukuka aykırılık teşkil ettiği ve muhatabı aleyhine sonuç doğurduğu durumlarda, idarenin böyle bir işlemi geri almak zorunda olup olmadığı sorusunu § 48 I 1 VwVfG çerçevesinde kapsamlı bir şekilde yanıtlamaktadır.

Öncelikle Federal Mahkeme, yükümlendirici idari işlemlerin geri alınmasında idarenin takdir yetkisi bulunduğu işaret eden yasal belirlemeyi ortaya koyar. Mahkemeye göre idare § 48 I 1 VwVfG koşullarına göre yani kural olarak, hukuka aykırı bir idari işlemi geri almak zorunda değildir. Bu noktada yasa koyucunun yararlandırıcı veyahut yükümlendirici işlemler bakımından açıkça bir ayırma gitmemesi dayanak gösterilerek idarenin hukuk alanında sonuç doğuran bir idari işlemi hukuka aykırı olsa dahi hukuki güvenlik ilkesine dayanarak geri almama yetkisi olduğu vurgulanır.⁹

Fakat burada, yararlandırıcı idari işlemlerden farklı olarak yükümlendirici idari işlemlerde idarenin temel hakları haiz olmamasından ötürü idare lehine bir kazanılmış haktan

geri alma işlemi için esas alınmaktadır. Ancak, kimi durumlarda idari işlemler açık hata barındırsa dahi geri alınmamaktadır. Bu durumda, kamu düzenine ilişkin üstün bir yararın bulunmaması ve müesses durum gerekçesiyle, hukuka aykırı yararlandırıcı işlem korunabilmektedir. Ayrıca bkz. Danıştay 13D., E. 2021/1251, K. 2022/2739, T. 21.06.2022; Öğretide de idari işlemlerin 'hak yaratıcı nitelikte' olup olmamalarına göre bir ayırma gidildiği, bu anlamda genel olarak yok hükmünde olan işlemler, hıyilele yapılmış işlemler, açık hataya dayalı tesis edilen işlemler ile gerçek anlamda bir hak doğurmaya elverişli olmayan negatif işlemler, geçici işlemler, tespit edici işlemler gibi işlemlerin idarece her zaman geri alınabileceği, hak doğurucu nitelikteki hukuka aykırı işlemlerin ise dava açma süresi içerisinde veyahut söz konusu işleme dava açılmış ise karar verilene kadar geri alınabileceği kabul edilmektedir. Bkz. Kemal Gözler, *İdare Hukuku*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2020 s. 1237 vd.; Turgut Tan, *İdari İşlemin Geri Alınması*, Aristo Yayınları, İstanbul, 2020, s. 74 vd.

⁹ BVerwG, Beschl. v. 8.6.2021 – 9 B 26.20, NVwZ-RR 2021, 1078.

bahsedilemeyeceğinden, hukuk devleti ilkesine dayandırılan hukuki güvenlik ilkesinin farklı şekilde gerekçelendirilebilmesi gerektiği ileri sürülür.¹⁰ Bu da idarenin kanuni düzenlemeden kaynaklanan takdir yetkisinin belirli sınırlamalar ve ölçütler çerçevesinde kullanılması gerektiği anlamına gelir. Bazı durumlarda, hukuki güvenlik ilkesinin objektif hukuki korumanın sağlanması karşısında öncelenememesi de hukuka aykırı idari işlemin geri alınmasında idareyi bağlı yetkiyle sınırlamaktadır.

İdari işlemin geri alınması gerekliliğini doğuran bağlı yetkiden söz edebilmek için ise salt hukuka aykırılık yeterli olmamaktadır. Burada daha ziyade, “katlanılamaz bir hukuka aykırılık” koşulu aranır.¹¹ İdari işlemin dürüstlük kuralına, idari teamüle (*Selbstbindung der Verwaltung*) veyahut bağlantılı olarak eşitlik ilkesine aykırılık teşkil etmesi durumunda, geri almama işleminin katlanılmaz olduğu varsayılır.¹²

Nihayet hukuka aykırı bir idari işlemin geri alınmasında idareye tanınan takdir yetkisi yalnızca idari işlemin hukuka aykırılığıyla değil aynı zamanda yasal dayanaktan kaynaklı hukuka aykırılıkla da ilgilidir. Bu bakımdan hukuk alanında sonuç doğuran idari işlemlerin anayasaya aykırı bir hukuk kuralına dayanması veyahut geçerli bir hukuk kuralının anayasaya aykırı bir şekilde yorumlanıp uygulanması idarenin geri alma hususundaki takdir yetkisini etkilemez. Keza hukuka aykırılık doğrudan bir temel hak ihlalden kaynaklanıyorsa da bu kabul geçerlidir.¹³

Bu görüş, öncelikle Alman Anayasası’na (GG) göre idarenin anayasayla doğrudan bağlı ve hukuka uygun hareket etmekle yükümlü olmasına karşın hukuka aykırı idari işlemlerin re’sen veyahut talep üzerine kaldırılması hususunda bir yükümlülüğünün olmaması esasına

¹⁰ Madde 48 I 1 VwVfG’e dair bkz. Maurer, s. 303; Calmes-Brunet, s. 1080.

¹¹ BVerwGE 121, 226 (231), BeckRS 2004, 25337.

¹² BVerwG, Beschl. v. 8.6.2021 – 9 B 26.20, NVwZ-RR 2021, 1078; BVerwGE 121, 226 (231), BeckRS 2004, 25337; Geri alma yükümlülüğüne ilişkin ayrıca bkz. Stelkens/Bonk/Sachs, § 48 Rn. 47 ff.

¹³ BVerwG, Beschl. v. 8.6.2021 – 9 B 26.20, NVwZ-RR 2021, 1078.

dayandırılır; aynı zamanda Md. 20 III GG' de yer alan hukukun üstünlüğü ilkesi ile güvence altına alınan hukuki güvenlik ilkesi açısından da anayasal olarak gerekçelendirilir. Burada yasa koyucu tarafından, en azından ilkesel olarak, neticelenmiş bir yargılama durumunda temel hakkın korunmasının artık mümkün olmadığı durumlar bakımından, hukuki güvenlik ilkesinin bireysel davalardaki adalet ilkesine öncelenebilmesi mümkündür.¹⁴

Zira Federal Anayasa Mahkemesi'nin (BVerfG) yerleşik içtihadına göre, anayasal olarak korunan diğer haklar ve hukuki değerler karşısında koşulsuz olarak güvence altına alınan temel hakların dahi kısıtlanması mümkündür. Bu bakımdan da kesinleşmiş bir idari işlemin sadece anayasaya veya temel haklara aykırı olması, düzenlemenin muhatabı lehine bir geri alma zorunlu kılmamaktadır. Buna ek olarak, geri alma işlemi için başka gerekçelerin de olması gerekir.¹⁵

B. Geri Almanın Hukuki Niteliği ve Usulü

Alman hukukunda geri alma, tek başına icra edilebilir bir idari işlem niteliğindedir; hukuk alanında sonuç doğurması için de kural olarak gerek şekil gerek içerik olarak bir idari işlemin tüm gerekliliklerini karşılamalıdır. Bu bakımdan idari işlemin unsurlarını karşılamayan¹⁶ ancak idarenin geri alma iradesini ortaya koyduğu işlemlere nasıl bir hukuki sonuç bağlanacağı sorusu mühimdir. Genel olarak hukuka aykırı bir geri alma hukuki sonuç doğurmakla birlikte

¹⁴ Hukuki güvenlik ilkesinin, adaletin tesisine karşın öncelenmesinin yasa koyucunun takdirinde olduğu yönünde ve bu ilkenin mutlak anlamda korunmasının bireysel adalete erişimden daha üstün görüldüğü güncel bir mahkeme kararı için ayrıca bkz. BVerfG Urteil v. 31.10.2023 – 2 BVR 900/22.

¹⁵ Christian WALDHOFF “Allgemeines Verwaltungsrecht: Rücknahmeermessen bei rechtswidrigem Verwaltungsakt”, *JuS* 2022, 191, s. 192; BVerwGE 121, 226, BeckRS 2004, 25337; BVerfG, NVwZ 2008, 550.

¹⁶ İdari işlemin unsurları özellikle § 35 ile § 48 VwVfG arasında yer alan maddelerde açıklanmıştır. Bu düzenlemelere göre idari işlemin unsurlarında sakatlık olması durumunda işlemin hukuka aykırılığı ya da yokluğu gündeme gelir.

yok hükmünde olan idari işlemlerde geri alma iradesi mevcut olsa da bu iradenin hukuk alanında sonuç doğurmayacağı kabul edilir.¹⁷

Bununla birlikte geri alma işleminin iptal edilmesi (*Widerruf*), kaldırılması (*Aufhebung*)¹⁸ veyahut yokluğunun tespiti ile hukuka aykırı idari işlem yeniden vücut bulacak ve geriye dönük etki doğurabilecektir. Bu bakımdan iptal veya kaldırma yalnızca mahkeme hükmü ile değil aynı zamanda idarenin bu yöndeki iradesi ile de gerçekleşebilmektedir.¹⁹

Hukuka aykırı bir idari işlemin geri alınması işleminin bir idari işlem teşkil etmesi hasebiyle bu işlemin de geri alınması söz konusu olabilir. Fakat hukuka uygun idari işlemlerin idare tarafından iptalinde (*Widerruf*) iptal işleminin geri alınması mümkün görülmemektedir. Diğer yandan idare, işlemi hukuka uygun şekilde yeniden tesis edebilir. Yani, iptal işlemi olarak ortaya çıkabilecek hukuka uygun işlemin geri alınması, aynı konuda yeni bir işlem tesis edilmesi şeklinde gerçekleşebilir. Teknik açıdan farklılık arz eden bu işlemlere maddi bakımdan aynı hukuki netice bağlanır.²⁰

Teorik olarak her ne kadar idarenin geri alma iradesini yinelemesi önünde bir engel yoksa da bunun uygulamada idarenin istikrarsızlığı şeklinde anlaşılması mümkündür. Bu noktada da geri alma işleminin, bilhassa hukuki belirlilik ve öngörülebilirlik açısından sınırlandırılması gerekliliği vurgulanabilir. Keza dürüstlük ve iyiniyet ilkesi²¹ yine geri alma işleminin sınırsız şekilde yapılmasının önünde bir

¹⁷ § 44 VwVfG anlamında ağır ve bariz sakatlıklarda işlem yok hükmünde sayılır; ayrıca bkz. Maurer, s. 302.

¹⁸ Alman İdare Hukukunda “*Aufhebung*” ifadesi Türk İdare Hukukundaki idari işlemin “*kaldırılma*” sından farklı olarak bir işlemin hem geriye hem de ileriye yönelik kısmen veya tamamen hukuk alanında kaldırılması anlamına gelir. Bkz. Hartmut Maurer/Christian Waldhoff, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, C. H. Beck 2020, München, § 11 Rn. 4 ff.

¹⁹ Stelkens/Bonk/Sachs, § 48 Rn. 14 ff.

²⁰ Maurer, s. 302; Aksi yönde bkz. Martin Ibler, “Kann der Widerruf eines Verwaltungsakts widerrufen werden?”, *NVwZ* 1993, 451-454, s. 451 ff.

²¹ Bu ilkelerin idare hukukunda maddi hukuka ilişkin de bir anlam ifade ettiği özellikle idari yargı denetiminde örf ve adet hukuku olarak ele alınması

engel veyahut hukuka uygunluğuna ilişkin bir ölçüt olarak değerlendirilebilir.

C. § 48 VwVfG`in Uygulama Alanı

§ 48 VwVfG kapsamında geri alma işleminin gerçekleşmesi için öncelikle mevcut idari işlemin kesinleşmesi gerekmektedir. İtiraz edilebilir bir idari işlem için ilgili hükmün uygulanabilirliği söz konusu değildir.²² İdarenin idari işlemi geri almasındaki takdir yetkisinin dayanağı olan hukuki güvenlik ilkesinin, süresinde itiraz edilmiş bir idari işlem bakımından ileri sürülememesi de yine gerek idare gerek muhatapları bakımından hukuki güvenlik ilkesine hizmet eden, işlemlerin ve usulün sürelerle tabi olması ve bunun normatif olarak önceden belirlenmiş olması esasıyla ilgilidir.

Değişen hukuki ve maddi koşullar sebebiyle hukuka aykırı hale gelmiş işlemin geri alınmasında ise kural olarak § 48 VwVfG uygulama alanı bulmaz. Bu meseleye ilişkin Alman İdari Usul Kanunu`nda özel bir düzenleme mevcuttur. § 51 VwVfG düzenlemesi üzerinden, idari usulün yeniden görülmesi şeklinde, işlemin geri alınmasıyla aynı hukuki sonuca varılması mümkündür. Ayrıca § 51 VwVfG`de öngörülen hukuki yolun tüketilmesi durumunda da § 48 VwVfG anlamında geri alma usulüne başvurulması mümkün olacaktır.²³

gerektiği yönünde ayrıca bkz. Karl-Peter Sommermann, "Der Inhalt der Verwaltungskontrolle durch die Verwaltungsgerichte" *Numero Special 7* 1999, 60-68, s. 63; Takdir yetkisinin kötüye kullanılmasına ilişkin Alman İdari Usul Kanunu`ndaki düzenleme için ayrıca bkz. Friedrich Schoch/Jens-Peter Schneider, *VwVfG Kommentar*, C.H. Beck, München, 2023, § 40 Rn. 106; Dürüstlük kuralının ve buna bağlı olarak hakkın kötüye kullanılması yasasının sadece Medeni Hukuk veya daha geniş kapsamlı olarak Özel Hukuk alanında uygulanabilecek bir kavram olduğu düşünülmemelidir. Dürüstlük kuralı hukukun her alanında ve böylelikle Kamu Hukuku dalında da daima dikkate alınması gereken bir temel hukuk ilkesidir. Bkz. M. Kemal Oğuzman/Nami Barlas, *Medenî Hukuk Giriş, Kaynaklar, Temel Kavramlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 247.

²² Ayrıca bkz. Maurer, s. 324.

²³ Maurer, s. 324.

§ 51 VwVfG düzenlemesi, değişen hukuki durum sebebiyle idari işlemlerin hukuka uygunluğunun etkilenip etkilenemeyeceği sorusuyla alakalı olduğu için konumuzla ilgilidir. Bu kapsamda bilhassa yasanın ilga edilmesi durumunda, yükümlendirici ya da yaptırım niteliğinde ortaya çıkan idari işlemler bakımından eski yasal dayanağın hukuka aykırılığının idari işlemi nasıl etkileyeceği ve idarenin bu değişikliklerle beraber işlemi geri alma hususunda takdir yetkisinin korunup korunmayacağı sorusu ehemmiyet arz eder.

II. Hukuka Aykırı İdari İşlemlerin İptali

Alman hukukunda idari işlemlerin geri alınmasının yanı sıra idare tarafından iptal edilmesi (*Widerruf*) şeklinde § 49 VwVfG'de yasal dayanak bulan ayrı bir müessese mevcuttur. § 49 I VwVfG'e göre iptal işlemi, geri almadan farklı olarak esasen *hukuka uygun idari işlemler* bakımından ve *kural* olarak ileriye yönelik gerçekleşir.²⁴ Ancak hukuka aykırı idari işlemlerin de iptal edilmesi bu yasal dayanak çerçevesinde mümkün görülmektedir. Bu imkanla beraber hukuka aykırılığın ortadan kaldırılmasını konu alan iptal işleminde de idarenin takdir yetkisi olup olmadığı sorusu gündeme gelir.

Öncelikle hukuka aykırı idari işlemlerin iptalinin hukuka uygun yararlandırıcı idari işlemlerin iptalinden (§ 49 II VwVfG) farklı olarak § 49 I VwVfG²⁵'de açıkça düzenlenmemiş olması, somut olayın gereklerine göre idareye bir takdir alanı bırakmaktadır. Bu bağlamda hukuka aykırı idari işlemlerin iptalinde de idarenin ilkesel olarak takdir yetkisi olduğu kabul edilmekte; yukarıda hukuka aykırı idari işlemlerin geri alınmasına ilişkin yapılan belirlemeler burada da geçerli sayılmaktadır. Bu kapsamda bilhassa idarenin teamülünden sapması; emsal durumlarda iptal yoluna gitmeyip idari işlemi muhafaza etmesi

²⁴ § 49 III VwVfG'deki istisna kapsamında yararlandırıcı işlemlerin geriye yönelik iptali mümkündür. Konusu belirli bir amacı gerçekleştirmeye yönelik bir defaya mahsus nakdi veya ayni yardımlarda, muhatap idari işlemin ek yükümlerini (*Auflage*) yerine getirmezse veyahut bu yardımlar idari işlemde belirlenen amaç için kullanılmazsa işlem geriye yönelik iptal edilir.

²⁵ Bu hüküm hukuka uygun ama yararlandırıcı olmayan idari işlemlerin iptalini düzenlemektedir.

takdir yetkisinin hukuka aykırı kullanıldığına işaret eder.²⁶ Keza takdir yetkisine dair sınırlamalar olarak yine hukukun genel ilkeleri, işleme dayanak teşkil eden hukuki düzenlemenin anlam ve amacı ya da idari işlemin niteliği yani iptali mümkün kılmaması veyahut katlanılmaz kılması gösterilmektedir. Aynı idari işlemin çıkarılması gerekli ve bunun koşulları mevcut ise de iptalde hukuki yarar olmadığından bahisle iptal işlemi mümkün görülmez. Ancak istisnai olarak *etkisi süregelen idari işlemler*'de hukuki veya maddi durumun değişmesi, söz konusu işlemin hukuka aykırılığını ve iptalini gündeme getirebilir.²⁷

Öncelikle hukuki veyahut maddi koşulların değişmesi nedeniyle idari işlemin yeniden tesis edilmesi ya da uyarlanması mümkün olmayacaksa, bu durumda işlemin iptali bakımından idarenin takdir yetkisi ortadan kalkar (*Ermessen auf null Reduzierung*). Özellikle temel hakları sınırlandırıcı nitelikte bir idari işlem varsa ve bu sınırlamaya ilişkin koşullar hukuki veya fiili durumdaki değişikliklerle birlikte geçerliliğini yitirmişse idarenin, işlemi iptal etmesi zorunludur.²⁸

²⁶ İdarenin çelişkili davranmaması gerektiğine ilişkin bkz. Stelkens/Bonk/Sachs, § 48 Rn. 88; OVG Lüneburg NVwZ-RR 1997, 572, 573 f.; VG Gera LKV 1997, 297, 299.

²⁷ Maurer, s. 325-326; Alman Federal İdare Mahkemesinin bu meseleye ilişkin görüşü, etkisi süregelen idari işlemlerde hukuka uygunluğun tespitinin değişen hukuki düzenlemeye göre yapılması gerektiği yönündedir. Bu durumda işlemin tesis edildiği andaki geçerli hukuk kuralına göre hukuka uygun olan yararlandırıcı veyahut yükümlendirici bir idari işlem, hukuk kuralının değişmesi ile hukuka aykırı hale gelecektir. Bu bakımdan işletme faaliyet izninin hukuka uygunluğunun, etkisi süregelen bir idari işlem olması itibarıyla, devam ettiği anda geçerli olan hukuk kuralına göre değerlendirilmesi gerektiği yönünde bkz. BVerwGE 28, 202,205 f. 209 f.; BVerwGE 22, 16, 21 ff.; ayrıca bkz. OVG Lüneburg NVwZ 1995, 185; Ute Mager, "Der maßgebliche Zeitpunkt für die Beurteilung der Rechtswidrigkeit einer Gewerbeuntersagung" *NVwZ* 1996, 134-135, s.134 f.; Wolf-Rüdiger Schenke, "Der maßgebliche Zeitpunkt für die Beurteilung von Verwaltungsakten im Rahmen der Anfechtungsklage", *JuS* 2019, 833-843, s. 835.

²⁸ Md. 12 GG bağlamında idari işlemin iptalinin zorunluluğuna dair ayrıca bkz. BVerwGE 28, 202,205, 209 f; hukuki durumun değişmesi bakımından

Kanunilik ilkesi, temel haklar söz konusu olduğunda da anayasaya uygunluk esası, bu türden hukuka aykırı hale gelen bir idari işlemin değişen koşullar sebebiyle kaldırılmasını (*Aufhebung*) gerektirir.

Bu noktada, idari işlemin geçerliliğinin çıkarıldığı zamandaki hukuki ve maddi koşullara göre değerlendirilmesi gerektiği esasına ve sonradan gerçekleşen değişikliklerin işlemin geçerliliğini etkilemeyeceği gerekçesiyle hukuki güvenlik ilkesine dayanılmaz. Elbette sonradan ortaya çıkan durumlar geriye yönelik bir kaldırmaya (*Anfechtung*) imkân tanımaz.²⁹ Zira hukuki güvenlik ve bununla beraber geriye yürümezlik ilkesi sadece işlemin doğmasından sonra ortaya çıkan hukuki ve maddi değişikliklerin geriye yönelik hukuki sonuç doğurmamasının güvencesi olarak ileri sürülebilir.

Bununla birlikte sonradan hukuka aykırı hale gelen idari işlemler bakımından geri alma veyahut iptal müessesesinden ziyade, § 51 VwVfG'de düzenlenen idari işlemin kaldırılması veyahut değiştirilmesine yönelik idari usulün yeniden görülmesi şeklinde ayrı bir müessesenin uygulanabilirliği söz konusudur.

III. İdari Usulün Yeniden Görülmesi

Alman İdari Usul Kanunu'nda, hukuka aykırı idari işlemlerin geri alınmasına ilişkin düzenlenmiş bir diğer müessese de idari usulün yeniden görülmesidir (*Wiederaufgreifen*). Bu müessese idari işleme karşı zamanında itiraz etmeyen kişinin, işlemin hukuka aykırılığını daha sonra öğrenmesi halinde idareye başvurması ve işlemin yeniden değerlendirilmesini talep etmesi durumunu kapsar.³⁰

Bu bağlamda idarenin kesinleşmiş (*unanfechtbar*) bir idari işlemin hukuka uygunluğunu yeniden değerlendirme zorunluluğu olup olmadığı bir diğer deyişle idarenin hukuka aykırılığı usulün yeniden görülmesi ile kaldırma yükümlülüğü olup olmadığı meselesi tartışmaya değerdir.

bkz BVerwGE 22, 16, 21 ff.; fiili durumun değişmesi bakımından bkz. BVerwGE 28, 202, 204.

²⁹ Maurer, s. 326.

³⁰ Maurer, s. 329.

İdari usulün yeniden görülmesi teknik olarak bir idari işlemin geçirmiş olduğu usulün yeniden görülmesidir. İşlemin muhatabı idari işleme karşı süresinde itiraz etmediyse veyahut dava açmadıysa işlem hukuk alanında kesinlik kazanır ve hukuki güvenlik ilkesi gereği idari işlemin hukuka uygunluğu tartışmaya kapalı hale gelir. Ancak burada da, itiraz ve dava sürelerinin kamu düzenine ilişkin olması hususunda bir tartışma olmamakla birlikte, işlemin kesinleşmiş olmasının hukuki yollara başvuru anlamında mutlak bir engel anlamına gelmediği bilinmektedir. Nitekim mahkeme kararlarının dahi kesin hüküm teşkil ettikten sonra yargılamanın yenilenmesi ile hukuk aleminde sonuçlarının kaldırılması mümkündür. Benzer şekilde, kesinleşmiş idari işlemler bakımından da hukuka aykırılığın belirli koşullar altında ileri sürülebilmesi yasa koyucu tarafından mümkün kılınmıştır.³¹ Burada § 51 VwVfG düzenlemesi uyarınca, muhatabın idareye başvurarak usulün yenilenmesi talebinde bulunması şeklindeki usule ilişkin koşul dışında, başvurunun esastan kabulü için idari işleme temel teşkil eden hukuki³² veya maddi koşullarda değişiklik³³ olması gerekmektedir.

³¹ Alman Medeni Usul Kanunundaki düzenlemeler için ayrıca bkz. § 578-591 ZPO.; Alman Medeni Usul Kanunu'ndaki yargılamanın yenilenmesine ilişkin koşullara idari usulün yenilenmesinde de dikkat çekilir. Zira hukuk mantığı gereği yargılamanın yenilenmesinin talep edildiği durumlarda idari usulün de yenilenmesi mümkün olmalıdır. Bkz. BVerwGE 19, 153, 155; aynı yönde BVerwGE 24, 115, 117; Ancak bu koşullar uygulamada usulün yeniden görülmesi için mutlak bir ölçüt olarak kabul edilmez. Ayrıca Bkz. BVerwGE 95, 86,91.

³² BVerwGE NVwZ 1989, 161, 161 ff: Hukuki değişiklikten kasıt öncelikle geçerli hukuk düzeninin değişmesidir. Mahkeme kararlarının değişmesi kural olarak hukuki durumun değişmesi anlamına gelmemektedir. Ancak yüksek mahkeme kararları bakımından durum farklılık arz eder. Yüksek mahkeme yeni bir içtihat oluşturduysa içtihatların bağlayıcı olması ve sonraki hukuki işlemleri de etkilemesi bakımından hukuki durumun değiştiği kabul edilmektedir. Bununla birlikte her içtihat değişikliği hukuki değişiklik olarak anlaşılmaz. İctihat değişikliği ile yüksek mahkeme kararı, bu zamana kadar ki hukuk kuralının uygulanmasına ilişkin yorumun yerinde olmadığını belirtmeli ve eski içtihadı dayalı olarak tesis edilen idari işlemin hukuka aykırı olduğuna işaret etmelidir; Bununla birlikte yeni bir

Usulün yeniden görülmesinin belirli koşullara bağlanması ve ilgili düzenlemenin lafzi yorumu, bu koşulların gerçekleşmesi halinde idarenin idari işlemi kaldırma konusunda takdir yetkisinin bulunmadığını göstermektedir. Bilhassa etkisi süregelen idari işlemlerde, temel hakka müdahalenin devam etmesi, söz konusu idari işlemin geçerli hukuk düzenine uyarlanmasını gerekli kılmaktadır. Burada, hukuka uygun olarak tesis edilmiş yükümlendirici bir idari işlemin hukuk kuralının değişmesi ile kendiliğinden hukuka aykırı hale gelmesi mümkün olabilir.³⁴

Alman Federal İdare Mahkemesinin içtihadı da hukuki ve maddi koşullarda değişiklik meydana gelmesi durumunda idari işlemde etkilenen kişinin başvurusu üzerine söz konusu işlemin kaldırılmasının veya değiştirilmesinin zorunlu olduğu yönündedir.³⁵ Bu kapsamda faaliyetten men yasağının meslek özgürlüğüne müdahale eden, etkisi süregelen bir idari işlem olmasından ötürü işletme sahibinin geçerli hukuk kuralına göre yasağın hukuka aykırılığını ileri sürmesi halinde işlemin kaldırılması idarenin takdirine bağlı değildir. Burada artık, hukuki istikrar veyahut güvenlik ilkesinden ziyade, idarenin, işlemleri

hukuki duruma işaret eden mahkeme kararları, idari usulün yeniden görülmesini zorunlu kılmaya da her türlü, idari işlemin hukuka aykırılığının değerlendirilmesinde ve idarenin takdir yetkisinin kullanımında esas alınması gereken değişiklikler olarak kabul görmektedir. Bkz. BVerwG, 13.03.1987 - 7 B 150.86.

³³ Yeni bir delilin ortaya çıkması da koşulların değişmesi anlamına gelmez. Ortaya çıkan yeni delil, idari işlemin hukuka aykırılığına işaret ediyorsa, geri alma mümkün olabilir. Ancak, yeni delillerin ortaya çıkması § 51 VwVfG anlamında bir koşul değişikliği olmadığı için usulün yeniden görülmesi şeklinde idarenin, işlemi geri alma mecburiyeti yoktur. Bkz. Mauer, s. 331 f.; Yeni delillerden kasıt, delillerin idari işlem kurulduktan sonra ortaya çıkması, anlaşılması veyahut öğrenilmesidir. Ayrıca bkz. BVerwGE 95, 86, 90 f.

³⁴ İdari işlemin hukuka uygunluğunun devam ettiği andaki geçerli hukuk kuralına göre tespit edilmesi gerektiği hususunda bkz. BVerwG, Urt. v. 5.8.1965 - 1 C 69.62 - BVerwGE 22, 16, 21 ff.

³⁵ BVerwG, Urt. v. 15.4.2015 – 8 C 6/14 (VGH München) (NVwZ 2015, 1544, beck-online).

sırasında kanunilik ilkesine riayet etme mecburiyeti öne çıkar; ancak işlemin yapıldığı sırada ilgili işlem hukuka uygun olduğu için bir geri almadan öte yeni koşullara uyarılma söz konusu olur.³⁶ Bununla birlikte değişen koşullar sebebiyle hukuka aykırı hale gelen bir idari işlem bakımından muhatabın talebi olmadan idarenin bu işlemi re'sen kaldırma yükümlülüğü yoktur. Bu belirleme Alman hukukunda idarenin işlemlerinin hukuka uygunluğunun öncelikle subjektif hukuki koruma açısından denetlenmesi esasına dayanır³⁷.

İdari usulün yeniden görülmesinin başvuru koşuluna bağlanması aynı zamanda idarenin talep olmaksızın idari işlemi uyarılma noktasında re'sen bir yetkisi olup olmadığı sorusunu da gündeme getirir. Örneğin faaliyetten men yasağını konu alan bir idari işlemin, hukuk kuralı değişikliğiyle artık hukuka uygun hale geldiğinden bahisle, re'sen yeni hukuki koşullara uyarlanabilmesi mümkün müdür? İdarenin, bu şekilde hukuka aykırı hale gelen bir işlemi, esasen işlemin muhatabının başvurusu veyahut talebi olmaksızın uyarılma yetkisi yoktur. Bu husus, öncelikle 'faaliyetten men yasağı' işleminin kaldırılmasının kural olarak kendiliğinden faaliyete devam anlamına gelmemesi ve izne tabi faaliyetler bakımından faaliyete devam edebilmek için subjektif hak sahibinin talebine ihtiyaç duyulması gerekçesiyle anlaşılmalıdır. Aynı şekilde yabancıya ikamet izni verilmesinde de durum böyledir. Zira ikamet izninin kural olarak başvuruya tabi olması ve yararlandırıcı işlem teşkil etmesinden ötürü koşulların değişmesi durumunda iznin verilip verilemeyeceği meselesinin yeni koşullara uygun olarak ayrıca değerlendirilmesi gerekir. Bu halde idarenin talep olmaksızın lehe değişen koşulları dikkate alması ve işlem tesis etmesi mümkün görülmez. Ancak izne tabi olmayan ticari faaliyetler bakımından yasağın kaldırılması ile

³⁶ Maurer, s. 332.

³⁷ Ingo Kraft, "Das subjektive öffentliche Recht in der Rechtsprechung des Bundesverwaltungsgerichts", *Leipzig Law Journal* 2023, 2, 132-142, s.133; Klaus Rennert, "Der Funktionswandel der deutschen Verwaltungsgerichtsbarkeit", *Vortrag*, Mart 2016, 1-16, s. 2, https://www.bverwg.de/medien/pdf/rede_20160331_%20VortragTaiwan_Funktionswandel.pdf.

kendiliğinden faaliyete devamın mümkün olduğu düşünüldüğünde, ayrıca yararlandırıcı bir işlem tesisine gerek olmadığından, idarenin uyarlamadan ziyade yasağın iptali veyahut kaldırılması yetkisini kullanabilmesi mümkündür.³⁸ Burada artık kendiliğinden hukuka aykırı hale gelen yükümlendirici işlemlerin talep olmaksızın da geri alınmasına ilişkin esasların uygulanabilirliği söz konusu olabilecektir.

A. Hukuka Uygunluğun Değerlendirilme Anı ve Süresi

İşlemin kaldırılma meselesinde tartışmaya konu olan bir diğer husus ise idari işlemin hukuka uygunluğunun değerlendirilme anı ve süresidir.³⁹

Alman Federal İdare Mahkemesinin bu yöndeki eski içtihadı dava esnasında hukuki veya maddi koşulların davacı lehine değişmesi halinde bunun dikkate alınabileceği ancak bu durumda da idari işlemin geriye yönelik değil yalnızca ileri yönelik kaldırılabilirliği (*Widerruf*) yönündeyken Mahkeme, bu içtihadından saparak artık hukuka uygunluğun değerlendirilmesinde idareye yapılan başvuruda verilen son karar anını (*Widerspruchsbescheid*) esas almakta; bundan sonra gerçekleşen hukuki ve maddi değişiklikleri göz ardı etmektedir.⁴⁰ Yani idarenin idari işleme ilişkin itiraz başvurusunu neticelendiren kararı esnasında geçerli hukuki ve maddi koşullar neyse uyumsuzluğun çözümünde bu koşullara göre karar verilmekte⁴¹, arada değişen hukuki ve maddi durumlar idari işlemin hukuka uygunluğunu etkilememektedir.⁴² Etkisi süregelen idari işlemlerde ise durum farklılık

³⁸ Ayrıca bkz. Maurer, s. 328 f.

³⁹ Mario Martini, "Die Aufhebung von Verwaltungsakten nach §§ 48 ff. VwVfG – Rücknahmefrist (§ 48 IV VwVfG)", *JA* 2017, 838-841, s. 838.

⁴⁰ BVwGE 28, 202, 204 ff; 59, 5, 7 f.

⁴¹ BVerwGE, VerwRspr 1966, 988, 989; Baskın görüş için ayrıca bkz. Maurer, s. 327.

⁴² BVerwGE 65, 1, 2 ff; NVwZ 1991, 372; NVwZ-RR 1997, 621; BVerfG-K NVwZ 1995, 1096; Ancak bazı durumlarda, dava sırasında maddi koşulların değişmesi halinde işlemin iptali için, değişikliğin üzerinden bir süre geçmiş olması gerekmektedir. Örneğin faaliyetten men yasağının kaldırılmasında Alman Ticari İşletme Yasasındaki düzenleme gereği (§ 35 GeWO IV) koşulların değişmesi ile faaliyet izni koşulları 1 yıldır sağlanmışsa, idare

arz etmekte,⁴³ burada mahkeme kararından önceki son müzakere veyahut duruşma esas alınmaktadır.⁴⁴

B. Usulün Yeniden Görülmesinde İşlemin Geri Alınması ve Takdir Yetkisi

Usulün yeniden görülmesi sonrası, maddi ve hukuki koşulların değişmesi sebebiyle idarenin işlemi uyarlama veya iptal etme noktasında takdir yetkisi bulunmazken, geri alma müessesesinde yasal düzenleme gereği idareye kural olarak takdir yetkisi tanınmıştır. §§ 48, 49 VwVfG çerçevesinde geri alma usulünün, § 51 VwVfG anlamında bir geri alma usulünden idarenin takdir yetkisi bakımından farklılık arz ettiği kabul edilir. Bu yüzden usulün yeniden görülmesi ve işlemin geri alınması müesseselerinin birleştiği durumda idare, usulü yeniden görmek suretiyle geri alma başvurusunu değerlendirirken, işlemi hukuka aykırı görse dahi takdir yetkisi gereği işlemi geri almamaya veyahut kısmen geri almaya karar verebilecektir.⁴⁵ Ancak bu türden bir geri almama, idarenin takdir yetkisini hatalı kullandığı anlamına

işlemi ileriye yönelik kaldırmalı ve yeni bir işlem tesis ederek faaliyet iznini vermelidir. Faaliyet yasağının ardından bir yıl geçmeden usulün yeniden görülmesi için de özel nedenlerin bulunması gerekir. Hukuki koşulların değişmesinde ise bu durum uygulamada farklılık arz etmekte, idare başvuru durumunda karar anındaki geçerli hukuk kuralına göre karar vermektedir.

⁴³ Mario Martini, "Die Aufhebung von Verwaltungsakten nach §§ 48 ff. VwVfG Überblick über die Rücknahme nach § 48VwVfG (Teil 2)", JA 2013, 442-446, s. 442.

⁴⁴ Alman Federal İdare Mahkemesine göre ilkesel olarak hukuki ve maddi durumun değerlendirilmesinde, iptal davalarında idarenin nihai kararı verdiği an; yükümlülük davasında ise mahkemenin kararından önceki müzakere veyahut duruşma anı esas alınır. Bkz. BVerwGE 52, 1,3; BVerwGE 74, 115, 118; ancak aksi bir yasal bir düzenleme de söz konusu olabilir. Bkz. BVerwGE 65, 313 315.

⁴⁵ Geri alma veya iptal ve usulün yeniden görülmesi farklı koşullara tabi olması itibarıyla farklı hukuki neticeleri gerektiren müesseseler olarak nitelendirilse de geri almada idareye tanınan takdir yetkisinin bu yasal düzenlemeler kapsamında mevcut olmadığı ileri sürülemez. Yani iki müessesenin birleştiği durumlarda § 51, §§ 48 ve 49 VwVfG'nin uygulanmasına engel teşkil etmez. (§ 51 V VwVfG.) Bkz. Maurer, s. 335.

gelebilir. Zira burada hukuki güvenlik ilkesinden ziyade usulün yeniden görülmesine esas teşkil eden kanunilik ilkesi öncelenir; böylelikle idare, hukuka aykırı görülen bir idari işlemi, üçüncü kişi yararına sonuçların kazanılmış hak bağlamında korunmasını gerektiren istisnai durumlar hariç, geri almak durumunda kalır (*Aufhebung*).⁴⁶ Yani hukuki koşullara göre yeniden karar verilmesi durumundaki geri alma müessesesinde de idarenin takdir yetkisi ilkesel olarak mevcut olmakla birlikte, kanunilik ilkesi gereği bu yetki sifıra indirgenmek suretiyle söz konusu hukuka aykırı idari işlemin ortadan kaldırılması mümkün olacaktır. Her halde idarenin, takdir yetkisine esas teşkil eden ölçülülük ilkesi ekseninde işlemi sınırlı bir şekilde yani ileriye yönelik kaldırma yetkisi de vardır.

Bununla birlikte idare, usulün yenilenmesi nedenlerinin mevcut olup olmadığından bağımsız şekilde işlemi iptal edebilir (*Widerrufen*) veyahut geri alabilir. Burada § 51 VwVfG, §§ 48 ve 49 VwVfG'nin eş zamanlı uygulanabilmesi mümkündür. Bu durum, yalnızca işlemin geri alınmasına yönelik bir takdir yetkisi değil aynı zamanda usulün yeniden görülmesine ilişkin bir takdir yetkisini de gündeme getirir.

Şöyle ki idare, § 51 VwVfG 'deki koşullar mevcut ise idari işlemi iptal etmek zorunda iken, § 48 ve § 49 VwVfG ile bağlantılı olarak § 51 VwVfG'deki koşullar oluşmadığında usulü yeniden görme hususunda takdir yetkisini haiz olmaya devam eder. Bununla idareyi, idari işlemi uyarılama konusunda zorlamak mümkün görünmese de bireyin üstün özel yararı karşısında idarenin takdir yetkisinin sınırlanması söz konusu olabilir. Yani bireyin § 51 VwVfG'deki yasal koşullar oluşmasa dahi idari işlemin hukuka aykırılığını ileri sürerek usulün yeniden görülmesi talebi yine de değerlendirme konusu yapılabilecek ve bu talep idarenin takdiri yetkisini sınırlayan genel hukuk ilkelerine tabi olacaktır. İdare bu talebe karşın bağlı yetkiyle usulü yeniden görmek zorunda olmasa da işlemin muhatabının itirazları ayrıntılı olarak sunulduysa, bunları

⁴⁶ İdari usul görüldükten sonra idari işlemin hukuka aykırı olduğu tespiti yapılırsa işlemin kaldırılması gerekir. Kaldırma ileriye yönelik olabilir ya da üçüncü kişinin korunan bir yararı varsa (güvenin korunması esas gereği) kaldırma hukuka aykırılığın tespitine rağmen gerçekleşmez. Bkz. Mauer, s. 333.

incelemek ve gerekçeli bir şekilde karar vermekle yükümlü olacaktır.⁴⁷ İdareden bu kararında da bilhassa eşitlik ilkesi, idarenin teamülü, dürüstlük kuralı ve ölçülülük ilkelerine riayet etmesi beklenecektir.⁴⁸

SONUÇ

İdari işlemler hukuki sonuçları bakımından anayasal düzlemde farklı ilke ve esaslara tabi olmakta ve bu anlamda da işlemlerin niteliği, idareyi takdir yetkisi kullanımında farklı sınırlamalarla bağlı kılmaktadır. Örneğin yararlandırıcı idari işlemlerde kazanılmış hak, hukuki güvenlik ilkesi; yükümlendirici işlemlerde ise kanunilik ilkesi öncelenebilmektedir. Muhatabın temel haklarına müdahale etmesi açısından da yararlandırıcı ve yükümlendirici işlem ayrımı, idari işlemdeki hukuka aykırılığın katlanılmazlığı konusunda bir farklılığa işaret edebilmektedir.

Alman hukukunda bu minvalde idari işlemlerin sınıflandırılmasından kaynaklı işlemlerin geri alınması noktasında çeşitli hukuki düzenlemelere rastlanır. İşlemin hukuka uygunluğu ve hukuka aykırılığı ayrımı geri alma müessesesinde ehemmiyet arz ettiği gibi işlemin yükümlendirici veyahut yararlandırıcı olması da işlemin ileriye veya geri yönelik kaldırılması esasını belirler.⁴⁹

Geri alma müessesesinde öncelikle idarenin temel hakları haiz olmamasından ötürü idare lehine bir kazanılmış haktan bahsedilemeyeceğinden bu noktada hukuk devleti ilkesine dayandırılan

⁴⁷ Örneğin yeni bir hukuki duruma işaret eden mahkeme kararları, § 51 VwVfG bağlamında hukuki değişiklik koşulunu sağlamaz. Bu durum idari usulün yeniden görülmesini zorunlu kılmaya da idari işlemin hukuka aykırılığının değerlendirilmesinde ve idarenin takdir yetkisinin kullanımında dikkate alınması gereken bir değişiklik olarak kabul edilir. BVerwG, 13.03.1987 - 7 B 150.86.

⁴⁸ Özellikle § 51 VwVfG'deki koşullardan bağımsız emsal olaylarda idarenin benzer kararlar vermesi gerekliliği şeklinde somutlaşan eşitlik ilkesinin ve idari teamüllerin etkisiyle idarenin artık bir kararla bağlı olduğu kabul edilir. Ayrıca bkz. Maurer, s. 335 f.

⁴⁹ Martini, Vertrauensschutz bei der Rücknahme, s. 832; Soyut yarar tartımında idari işlemin türü bir işlemin geriye mi ileriye mi yönelik kaldırılabilirliğini veyahut kaldırılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

hukuki güvenlik ilkesi ön plana çıkar. Bu ilkeyle beraber değerlendirilen § 48 I 1 VwVfG bağlamında, idarenin hukuka aykırı idari işlemin geri alınmasında takdir yetkisini haiz olduğu kabul edilmektedir.⁵⁰ Böylece idari istikrarın korunması ve idarenin işlemlerini sürekli geri alma tehdidi altında bırakmanın yaratacağı olumsuz etkilerin önlenmesi amaçlanır.

Bu hukuki yararlar birlikte, hukuka aykırı idari işlemleri geri alma noktasında idareye tanınan takdir yetkisinin, hukuka aykırılığa katlanmanın da bir ölçüsü olduğu kabul edilerek, muhatap lehine hakkaniyet çerçevesinde belli yükümlülükleri beraberinde getirmesi gerektiği savunulabilir.

Burada hukuki güvenlik ilkesi gereği muhatap tarafından süresinde açılmamış bir iptal davasında işlemin iptalinin mümkün olmaması gibi idareden de hukuka aykırı ve kesinleşmiş bir idari işlemi hukuk aleminden tüm sonuçlarıyla ortadan kaldırması beklenmeyebilir. Ancak bazı işlemler bakımından hukuka aykırı işlemin korunmasında işlem sebebiyle zarara uğrayanların zararının tazmin edilmesi, hukuka aykırılık sebebiyle doğan ihlalleri hafifletme ve katlanabilir kılma bakımından hakkaniyetli neticeler doğurabilir. Gerçekleşen idari işlemin geri alınmaması sonucu idareye duyulan güvensizliğin muhatap nezdinde bu şekilde önlenmesi ve hukuki güvenliğin bu bakış açısından da sağlanması mümkün ve gerekli görülmelidir.

Diğer yandan en baştan hukuka aykırı bir idari işlemin geri alınmasında takdir yetkisinin kabulü sonradan hukuka aykırı hale gelmiş bir idari işlemin geri alınması yetkisini de hukuk mantığı gereği kapsıyor olması beklenirken Alman İdari Usul Kanunu'nda kanunilik ilkesinin öncelendiği bir yasal düzenlemeye yer verilmek suretiyle sonradan hukuka aykırı hale gelen işlemler bakımından farklı bir usul ve müessese öngörülmüştür. Bu bağlamda hem yasal dayanak hem de içtihadı olarak idareye işlemleri bakımından hukuki güvenlik ilkesi gerekçesiyle tanınan geri almama yetkisi, değişen hukuki veyahut maddi durum sebebiyle hukuka aykırı hale gelmiş işlemler bakımından yasama ve yürütme arasındaki organik ilişkiyle de bağlantılı olarak

⁵⁰ Maurer, s. 303.

kanunilik ilkesi gereği ileri sürülememektedir. Bununla birlikte Alman hukuk sisteminde idarenin anayasa ve kanunla doğrudan bağlılığı, subjektif hak sahibinin talebi ve başvurusu olmaksızın işlemin ortadan kaldırılması yükümlülüğünü idareye yüklememektedir. Bu bağlamda kanunilik ilkesi, objektif hukuki denetimden bir diğer tabirle idarenin hukuka uygunluğunu tesisten ziyade öncelikli olarak subjektif hakkın korunmasına hizmet etmektedir.

İdarenin kanuniliği ilkesinin yalnızca mevcut kanunu mu yoksa gelecekteki kanunu da mı kapsaması gerektiği meselesi de Alman hukukunda hem içtihadı hem de bazı işlem türleri bakımından yasal düzenlemelere konu olmuştur.⁵¹ Etkisi süregelen işlemlerde yeni koşullara uyarlama bağlamında idareye takdir yetkisinin tanınmaması kanunilik ilkesi çerçevesinde ve kanunların geriye yürümezliği yasağıyla çatışmadığı için anlaşılabilir. Yaptırım niteliğindeki idari işlemlerde de lehe bir düzenleme veyahut durumun doğması bakımından idarenin işlemi kaldırma noktasında takdir yetkisini haiz olmaması ilkesel olarak kabul edilebilir.⁵²

⁵¹ Bkz. yukarıda III, A.

⁵² BVerfGE 72, 200, 258; ayrıca bkz. Ali Nazım Sözer, “Kanunların Önceye Etki Yasağı: Sosyal Sigortalar Hukuku Bakımından Bir Değerlendirme” *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, Haziran 2013, Cilt 8, 2477-2534, s. 2485; Önceye etki yasağında kamu düzeni gerekçesine ilişkin bkz. Seyfullah Edis, *Medeni Hukuka Giriş ve Başlangıç Hüükümleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987, s. 179: Kamu düzeni kuralları toplum yararı gözetilerek yürürlüğe konulmuşlardır. Bu özelliği olmayan kurallara dayalı kazanımlar kazanılmış hak sayılmamak gerekir; Türk hukukunda Danıştay içtihatlarında “idari işlemin yargısal denetimi açısından işlemin tesis edildiği andaki hukuki duruma göre değerlendirme yapılması kural olmakla beraber idari yaptırımlar alanında, ihlalin işlendiği tarihten sonra yürürlüğe giren kanun, fiili, ihlal konusu olmaktan çıkarılırsa veya o fiil için öngörülen yaptırımı azaltıyorsa ilgili kuralların geriye yürür olarak uygulanması, yargısal denetimin de bu çerçevede yapılması” esası benimsenmiştir. Bkz. Fatma Ebru Gündüz, “İdari Yaptırımların Zaman Bakımından Uygulanması”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* 32, Ekim 2017, 33-60, s. 45; Danıştay 13.D., E.2010/367, K.2011/3019, T. 22. 06. 2011; Danıştay 13.D., E.2007/5970, K.2009/5492, T. 20.05.2009. Aynı yöndeki bir diğer karar için bkz. Danıştay 7.D., E.2009/9068, K.2013/2401, T. 08.05.2013.

İdarenin işleminin hukuka uygunluğunu belirleyecek olan esas ise öncelikle işlemin tesis edildiği andaki yasal düzenlemedir.⁵³ Zira hukuka aykırı bir yasanın iptali kararının geriye yürümezliği veyahut yeni yasanın geriye yürümezliği esasıyla da bağlantılı olarak geçmişte hukuka uygun addedilen bir yasal düzenlemeye dayanarak ortaya çıkan idari işlemin hukuka aykırılığının da kendiliğinden doğduğu kuralı benimsenemez. Burada idarenin değişen koşullar sebebiyle yeni bir işlem tesis etmesi yani yeni işlemle eski işlemi uyarlamasının da genel kural olarak etkisi süregelen ve yaptırım niteliğindeki işlemler dışında idarenin takdir yetkisi kapsamında olduğu ileri sürülebilir. Etkisi devam etmeyen yükümlendirici idari işlemler bakımından ise geri alma işlemi için idareye tanınan takdir yetkisinin, henüz tükenmemiş bir idari işlem için lehe bir hükmün geçmişe yürüyebilmesinin mümkün olduğu esasıyla⁵⁴ beraber yorumlanması, hukuka aykırılığa katlanma

⁵³ Benzer yönde Türk idari yargılama usulündeki hukuka uygunluk denetimi için ayrıca bkz. E. Ethem Atay, “İptal Davasının Nitelikleri ve İptal Kararlarının Uygulanması”, Danıştay ve İdari Yargı Günü 139. Yıl 11 Mayıs 2007, *Danıştay Tasnif ve Yayın Bürosu Yayınları*, No:74, Ankara, 2008, 13-95, s. 56; İşlem tesis edildiği tarihteki mevzuat hükümlerine uygunsuzsa hukuka uygundur, değilse hukuka aykırıdır. Bu konuda herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır. Ancak idari yaptırımlar ile ilgili lehe hükmün geçmişe yürümesi ilkesi bu genel kurala bir istisna olarak düşünülebilir. Hakkında idari yaptırım tesis edilen kişi lehine bir değişikliğin yapılması halinde, artık söz konusu işlem hukuka aykırı hale gelecektir. Bkz. Gündüz, s. 44.

⁵⁴ İdari tedbirler birer yükümlendirici idari işlemdir ve kişilerin hak ve hürriyetlerini sınırlandırabilmektedir. Bu sebeple idari tedbirlerin ‘lehe hükmün geçmişe yürümesi’ ilkesinin dışında tutulmaması gerektiği de savunulabilir. Bkz. Gündüz, s. 46 vd; Danıştay 3. D., E.1996/4162, K.1997/4826, T. 31.12.1997; Danıştay 12.D., E.2010/1591, K.2013/439, T. 12.02.2013; Aksi yönde Türk hukukunda ceza hukuku ilkelerinden bir tanesi olan ‘lehe hükmün geçmişe yürümesi’ ilkesinin idari tedbirlere uygulanmayacağı, bunun yerine işlemin tesisi tarihinde yürürlükte olan hukuk kurallarının uygulanması gerektiği ifade edilmektedir. Bkz. Ali Ulusoy, *İdari Yaptırımlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 71.

hususunda bireyin özel yararının 'önceye etkili yasal düzenlemelerle' üstün kılınması mümkün görülebilir⁵⁵.

Nihayet yürütme organının doğrudan anayasayla ve temel haklarla bağılılığı, normatif şekilde olmasa da hukuka aykırı bir yasanın uygulanması noktasında, idareye nispi bir denetim yetkisi yüklemekte ve idarenin 'açıkça hukuka aykırı bir yasa'yı uygulamama noktasında basiretli davranmasını gerektirmektedir. Bu da idarenin hukuka aykırı yasaları uygulaması sonucu tesis etmiş olduğu idari işlemlerde geri alma veyahut kaldırma gerçekleşmese dahi doğan zararlardan en nihayetinde kusur ya da kusursuz bir şekilde sorumlu olması gerekliliğini gündeme getirebilmektedir.⁵⁶

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Peer-Review: Externes Peer-Review-Verfahren.

Interessenkonflikt: Der/die Autorinnen unterliegt/unterliegen keinem Interessenkonflikt.

Finanzielle Unterstützung: Der/die Autorinnen erklärt/en, dass diese Studie keine finanzielle Unterstützung erhalten hat.

⁵⁵ Federal Alman Anayasa Mahkemesi, yeni bir düzenlemenin geçmiş durumlar için etkili olabileceğini belirlemiştir; bu durumda yeni kuralın geçmişe yönelik uygulanması mümkün olabilir. Mahkeme, bir düzenlemenin hukuki açıdan eksik, belirsiz, yanıltıcı, boşluklar içeren, sistemle kısmen uyumsuz, adalet ilkelerine aykırı olduğu ya da anayasaya uygunluk açısından ciddi endişeler doğurduğu durumlarda, *geriye dönük etkiyi* kabul edilebilir bulmuştur. Örneğin, idare geçmişte alınan bir hukuki karar nedeniyle ortaya çıkan olumsuz sonuçları düzeltmek ya da çözüm üretmek amacıyla yeni tedbirler almayı gerekli görebilir. Bkz. BVerfGE 30, 367, 389.

⁵⁶ Ayrıca bkz. Stelkens/Bonk/Sachs, § 48 Rn. 46.

ZUSAMMENFASSUNG

Im deutschen Recht gibt es aufgrund der Klassifizierung von Verwaltungsakten unterschiedliche rechtliche Regelungen hinsichtlich der Rücknahme von Verwaltungsakten. Die Unterscheidung zwischen Rechtmäßigkeit und Rechtswidrigkeit eines Verwaltungsakts spielt bei der Rücknahme eine wesentliche Rolle. Ebenso bestimmt die Frage, ob der Verwaltungsakt belastend oder begünstigend ist, ob der Verwaltungsakt rückwirkend oder nur für die Zukunft aufgehoben werden kann.

Da die Verwaltung keine Grundrechte innehat, kann auch im Rahmen der Rücknahme nicht von einem "erworbenen Recht" bzw. "Vertrauensschutz" zugunsten der Verwaltung gesprochen werden. An dieser Stelle tritt das Rechtsstaatsprinzip, insbesondere das Prinzip der Rechtssicherheit, in den Vordergrund. Im Zusammenhang mit § 48 Abs. 1 S. 1 VwVfG wird anerkannt, dass der Verwaltung ein Ermessen bei der Rücknahme rechtswidriger Verwaltungsakte zusteht, ohne zwischen begünstigenden und belastenden Verwaltungsakten zu unterscheiden.

Nach dem Rechtssicherheitsprinzip wird von der Verwaltung nicht erwartet, einen rechtswidrigen und bestandskräftigen Verwaltungsakt mit all seinen Rechtswirkungen zu beseitigen, ähnlich wie ein Verwaltungsakt in einem Anfechtungsverfahren nicht mehr aufgehoben werden kann, wenn die Widerspruchs- oder Klagefristen abgelaufen sind. In manchen Fällen kann es jedoch gerechter sein, den Verwaltungsakt bestehen zu lassen und stattdessen den durch den rechtswidrigen Verwaltungsakt verursachten Schaden zu entschädigen, um die entstandenen Rechtsverletzungen zu mildern und erträglicher zu machen. Es sollte als notwendig erachtet werden, das Vertrauen in die Verwaltung zu schützen, indem insbesondere die Folgen der Nichtaufhebung des vollzogenen Verwaltungsakts verhindert werden, und die rechtliche Sicherheit auch aus dieser Perspektive gewährleistet wird.

Maßgeblich für die Beurteilung der Rechtmäßigkeit eines Verwaltungsakts ist der rechtliche Zustand zum Zeitpunkt seines Erlasses. Für die Rücknahme eines Verwaltungsakts, der nachträglich rechtswidrig geworden ist, sieht das deutsche Verwaltungsverfahrensgesetz dabei eine Regelung vor, in der der Grundsatz der Gesetzmäßigkeit der Verwaltung Vorrang hat. In diesem

Zusammenhang kann sich die Verwaltung nicht auf den Grundsatz der Rechtssicherheit berufen, um die Rücknahme von Verwaltungsakten zu verweigern, die aufgrund einer späteren Änderung der rechtlichen oder tatsächlichen Umstände rechtswidrig geworden sind. Dass der Verwaltung im Zusammenhang mit der Anpassung von Verwaltungsakten mit Dauerwirkung an eine geänderte rechtliche oder tatsächliche Lage kein Ermessen eingeräumt wird, ist im Rahmen des Gesetzmäßigkeitsprinzips sowie des Rückwirkungsverbots der Gesetze durchaus nachvollziehbar. Ebenso kann es im Bereich verwaltungsrechtlicher Sanktionen grundsätzlich als angemessen erachtet werden, dass der Verwaltung kein Ermessen zur Aufhebung eines Verwaltungsakts eingeräumt werden, wenn eine günstigere gesetzliche Regelung oder eine Verbesserung der Umstände vorliegt.

Das deutsche Rechtssystem verpflichtet die Verwaltung jedoch nicht, von sich aus, ohne Antrag oder Begehren des Betroffenen, einen Verwaltungsakt aufzuheben, selbst wenn die Verwaltung unmittelbar an Verfassung und Gesetz gebunden ist. Der Grundsatz der Gesetzmäßigkeit dient daher nicht der objektiven Rechtskontrolle der Verwaltung, sondern ausschließlich dem Schutz der subjektiven Rechte des Einzelnen.

Dabei verleiht die Bindung der Exekutive an die Verfassung und die Grundrechte der Verwaltung im Hinblick auf die Anwendung eines rechtswidrigen Gesetzes eine relative Kontrollbefugnis und erfordert von ihr umsichtiges Handeln, um irreparable Folgen durch die Anwendung eines offensichtlich rechtswidrigen Gesetzes zu verhindern. Schließlich sollte die Verwaltung, auch wenn ein rechtswidriger Verwaltungsakt nicht zurückgenommen oder aufgehoben wird, für den durch die Durchführung rechtswidriger Gesetze entstandenen Schaden haftbar gemacht werden.

KAYNAKÇA

- ATAY E. Ethem, "İptal Davasının Nitelikleri ve İptal Kararlarının Uygulanması", *Danıştay ve İdari Yargı Günü* 139. Yıl 11 Mayıs 2007, *Danıştay Tasnif ve Yayın Bürosu Yayınları*, No:74, Ankara, 2008, 13-95.
- CALMES-BRUNET Sylvia, "Rechtssicherheit und Vertrauensschutz im Verwaltungsrecht – Ein Vergleich zwischen deutschem und französischem Recht" *JuS* 2014, 1077-1081.
- EDİS Seyfullah, *Medeni Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987.
- ERBGUTH Wilfried, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, Nomos, Baden-Baden, 2005.
- GÖZLER Kemal, *İdare Hukuku*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2020.
- GÜNDÜZ Fatma Ebru, "İdari Yaptırımların Zaman Bakımından Uygulanması", *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* 32, Ekim 2017, 33-60.
- IBLER Martin, "Kann der Widerruf eines Verwaltungsakts widerrufen werden?", *NVwZ* 1993, 451-454.
- KRAFT Ingo, "Das subjektive öffentliche Recht in der Rechtsprechung des Bundesverwaltungsgerichts", *Leipzig Law Journal* 2023, 2, 132-142.
- MAGER Ute, "Der maßgebliche Zeitpunkt für die Beurteilung der Rechtswidrigkeit einer Gewerbeuntersagung" *NVwZ* 1996, 134-135.
- MARTINI Mario, "Die Aufhebung von Verwaltungsakten nach §§ 48 ff. VwVfG – Überblick über die Rücknahme nach § 48 VwVfG (Teil 2)." *JA* 2013, 442-446.
- MARTINI Mario, "Die Aufhebung von Verwaltungsakten nach §§ 48 ff. VwVfG – Vertrauensschutz bei der Rücknahme (§ 48 II, III VwVfG)" *JA* 2016, 830-836.

- MARTINI Mario, "Die Aufhebung von Verwaltungsakten nach §§ 48 ff. VwVfG – Rücknahmefrist (§ 48 IV VwVfG)." *JA*, 2017, 838-841.
- MAURER Hartmut, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, C.H. Beck, München, 2012.
- MAURER Hartmut/WALDHOFF Christian, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, C.H. Beck, München, 2020.
- OĞUZMAN M. Kemal/BARLAS Nami, *Medenî Hukuk Giriş, Kaynaklar, Temel Kavramlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2021.
- SCHENKE Wolf-Rüdiger, "Der maßgebliche Zeitpunkt für die Beurteilung von Verwaltungsakten im Rahmen der Anfechtungsklage", *JuS* 2019, 833-843.
- SCHOCH Friedrich/SCHNEIDER Jens-Peter, *VwVfG Kommentar*, C.H. Beck, München, 2023.
- SOMMERMANN Karl-Peter, "Der Inhalt der Verwaltungskontrolle durch die Verwaltungsgerichte" *Numero Special* 7 1999, 60-68.
- STELKENS Ulrich/BONK, Heinz Joachim/SACHS, Michael, *Verwaltungsverfahrensgesetz Kommentar*, C.H. Beck, München, 2023.
- SÖZER Ali Nazım, "Kanunların Önceye Etki Yasağı: Sosyal Sigortalar Hukuku Bakımından Bir Değerlendirme" *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, Haziran 2013, Cilt 8, 2477-2534.
- TAN Turgut, *İdari İşlemin Geri Alınması*, Aristo Yayınları, İstanbul, 2020.
- ULUSOY, Ali, *İdari Yaptırımlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- WALDHOFF Christian, "Allgemeines Verwaltungsrecht: Rücknahmeermessen bei rechtswidrigem Verwaltungsakt", *JuS* 2022, 191-193.